

НАПРЯМ 4. ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЖИТТІ ТА ТВОРЧОСТІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-502-3-12>

Космина В. Г.,

доктор історичних наук, доцент,

доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук

Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського

м. Київ, Україна

РОСІЙСЬКИЙ КОЛОНІАЛІЗМ В УКРАЇНІ І В.І. ВЕРНАДСЬКИЙ

Майже два роки тому, 3 травня 2023 року, Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів». Він набрав чинності в липні того ж року. Цим Законом багатовікову російську політику щодо України було визначено як колоніальну. Стаття 2 Закону розкриває її суть: «російська імперська політика (російська колоніальна політика) – система заходів, що здійснювалися органами управління, збройними формуваннями, політичними партіями, недержавними організаціями, установами, підприємствами, групами чи окремими громадянами (підданими) Російського царства (Московського царства), Російської імперії, Російської республіки, Російської держави, Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки, Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки, Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Російської Федерації, спрямованих на підкорення, експлуатацію, асиміляцію Українського народу».

Звіряємо це визначення з популярним словниковим: «Колоніальна політика – діяльність держави, економічно та політично більш розвинутої, спрямована на включення до кола свого впливу та остаточне підкорення іншої держави, менш сильної, або ж народів, що знаходяться на нижчому щаблі розвитку і, часто, ще не завершили державного оформлення, а також утримання держави чи народу у своїх руках». Статус колонії досить непривабливий.

Вочевидь, саме тому в українській історіографії ідея інтерпретувати російську політику в Україні саме як колоніальну зазвичай не була популярною. Навпаки, залюбки описувалася участь, а де в чому

й авторство, етнічних українців у будівництві Російської і радянської імперій. Російські автори й досі на цьому наполягають, навіть ті, що не заперечують російського колоніалізму в Центральній Азії, Сибіру й на Кавказі. Взагалі «дикою» здається думка порівнювати статус українського населення в Російській імперії, наприклад, із загальновідомим статусом аборигенів у колоніальній Африці.

А проте, багато що залежить від самої позиції наукового спостереження. Колонізація (нагадаємо, що латинське слово *colonia* означає «поселення») супроводжувала людство впродовж усієї його історії. Якщо ж звертатися до найбільш відомого нам європейського колоніалізму останніх століть і врахувати його цивілізаційний аспект (а колонізатори XIX ст. якраз і тлумачили свою загарбницьку політику в Африці саме як здійснення «цивілізаторської місії» щодо місцевого населення), то можна виявити в ньому кілька цивілізаційних моделей колоніалізму із дуже різними підсумками і наслідками.

Ми побачимо, що колоніальна політика проводилась не обов'язково щодо народів, що перебували «на нижчому щаблі розвитку» чи «не завершили державного оформлення». Об'єктами такої політики могли бути і суспільства доцивілізаційні, і суспільства доосьових цивілізацій, і суспільства класичних цивілізацій осьового часу. А колонізатори представляли або суспільства класичних цивілізацій, або пост-цивілізаційне західне суспільство з від-диференційованими системами політики, економіки, виробництва, науки тощо.

Колонізація останнім Північної Америки й Австралії загнала місцеві доцивілізаційні спільноти в резервації й означала перенесення європейської протестантської культури на нові континенти разом із переселенцями. Пізніше в Африці вона ж вилилась в жорстоку експлуатацію доцивілізаційних спільнот і руйнування та маргіналізацію їхніх культур. У той же час в регіонах усталених класичних цивілізацій (більшість країн Азії й Північної Африки) цим колонізаторам вдавалося або якось підпорядкувати собі місцеві цивілізаційні структури, або знайти з ними ті чи ті компроміси, встановлюючи лише напівколоніальні порядки.

Колонізаційна ж політика європейських католицьких держав періоду середньовіччя в регіонах, де існували цивілізації осьового часу (Індійська, Китайська, Ісламська), переважно була невдалою, оскільки спроби католицької церкви християнізувати місцеве населення викликали рішучу відсіч. І лише іспанська й португальська колонізація Америки, де існували цивілізації ще доосьового часу (ацтеків, майя, інків), вилилась у «зрошення» суспільних структур двох типів цивілізацій і народження нової – Латиноамериканської.

Певний «симбіоз» (без прямого «змішування») цивілізаційних структур відзначався в балканських країнах із слов'янським православним населенням, завойованих мусульманською Османською імперією,

та мусульманських регіонах Азії, колонізованих православною Російською імперією. Це пов'язано з наявністю в обох цивілізаціях принципово схожих суспільних структур – патримоніальної держави й общини. Але в обох випадках із часом колонізовані країни визволилися з-під чужорідної влади колонізаторів майже без утрати власної цивілізаційної ідентичності.

На цьому загальному тлі своєю специфікою вирізняється колоніальна політика Росії щодо України (як і Білорусі). Справа тут у початковій цивілізаційній близькості України і Росії. У Київській Русі ми спостерігаємо і патримоніальну державу, і общинну організацію. А православ'я сакралізує одне й інше, закріплюючи єдиний цивілізаційний комплекс. Однак Україна з часом утрачає східні цивілізаційні характеристики – патримоніальну державу (на жаль, як і саму державність) і общину (вже в XVI ст.), розпочавши свій довготривалий транзит у бік Західної цивілізації, у той час як у Московії (Росії) ці характеристики невпинно посилюються, визначаючи і закріплюючи по суті східний вектор її цивілізаційної еволюції.

А от православ'я розглядалося як «підстава» для приєднання України до Московії у 1654 р. і для її колоніального «поглинання» у XVIII ст. Вчені (Д. Мур) вказують тут на особливий, «династичний», тип колоніалізму, коли значна частина місцевої еліти повністю інтегрується в імперські структури, а маса населення експлуатується й дискримінується, аж поки не позбудеться цивілізаційних, у т.ч. мовних, відмінностей і не «розчиниться» в культурно однорідній безмовній імперській масі.

Російська влада практикувала в Україні й інші типи колоніалізму – переселенський (переселення в Україну іноетнічних, передусім російських груп) та експлуаторський (і щодо ресурсів, і щодо населення). Але найглибший вплив мав тип «династичний». Щоправда, для України він не став новиною. Вона вже раніше втратила свою ранню еліту – князівську, що була «асимільована» спочатку ординською, а потім литовсько-польською владою. Тепер же козацька еліта (козацька старшина) була «кооптована» до російського дворянства і здебільшого вірою і правдою служила Російській імперії, у т.ч. у справі подальшої колонізації України. Із XIX ст. серед нащадків козаків і міщан формується нова національна еліта – інтелігенція. Частина її в XX ст. докладає зусиль до утвердження української державності, хоча б автономної (невдало), а інша, особливо нова, вірно служить уже більшовицькій російській імперії, що чинить численні злочини щодо українського народу. І тільки наприкінці XX ст., коли «творчі сили», а радше – соціально-економічний потенціал тоталітарної радянської імперії, були вичерпані, українська частина загальносоюзної партійно-державної комуністичної номенклатури (в союзі з патріотичними силами) спромоглася на проголошення і початок розбудови

незалежної держави. Утім, у ХХІ ст. відроджена на нових ідейних (здебільшого шовіністичних) засадах російська імперія розпочала нову колоніальну війну, спрямовану тепер уже на повне знищення української держави.

Уже згаданий раніше Закон України, ухвалений із деяким запізненням, але нарешті спрямований на «деколонізацію топонімії», викликає деякі логічні запитання. Наприклад, як бути з іменами діячів, що свідомо служили імперській справі, але результати діяльності яких заклали підвалини чи створили справжні символи майбутньої національної держави?

Однією з таких постатей є Володимир Іванович Вернадський, видатний учений українського походження. Він був нащадком козацького старшини часів Богдана Хмельницького, його дід отримав російське дворянство, а батько став професором Московського університету. В.І. Вернадський народився у 1863 р. у Санкт-Петербурзі, був вихований у душі російської культури і вважав себе росіянином, хоча бував в Україні і з повагою ставився до мови й культури українців. Він закінчив Санкт-Петербурзький університет, був професором Московського університету, членом Петербурзької Академії наук і не мислив себе поза російською культурою, освітою, державою. Утім, як член партії кадетів, виступав за певну демократизацію останньої.

А опинившись після більшовицької революції в Україні, у квітні 1918 року вийшов із партії кадетів і прийняв запрошення П. Скоропадського очолити в Українській державі Комісію з організації Академії наук і Української національної бібліотеки, а також комісію з питань вищої школи. Він і став засновником і першим президентом Української Академії наук, залучивши до неї десятки вчених, що емігрували з Росії. Організував створення і національної бібліотеки, що тепер носить його ім'я. Після приходу більшовиків академік В.І. Вернадський залишив Київ, а в 1920–1921 рр. був ректором створеного у 1918 р. в Сімферополі Таврійського університету, що теж носить його ім'я. Однак більшовики змусили його в Москву, потім у Петроград, де він займався науковою діяльністю уже під більшовицькою владою.

Отже, академік Вернадський був типовим представником цілого прошарку свого часу «асимільованої» колоніальною російською владою української еліти. Він не відділяв себе від цієї влади, не долучався цілеспрямовано до українського державотворення, а Українську Академію наук розглядав не більше, ніж регіональним осередком загальноросійської наукової сфери (тому й не знайшов спільної мови з М.С. Грушевським), але об'єктивним результатом його діяльності стало створення матеріально-культурних засад незалежної української держави. І таких реальних творців підвалин майбутньої української державності було багато і їх варто пам'ятати.